

Archeologický výzkum kostela sv. Maří Magdalény v Karlových Varech

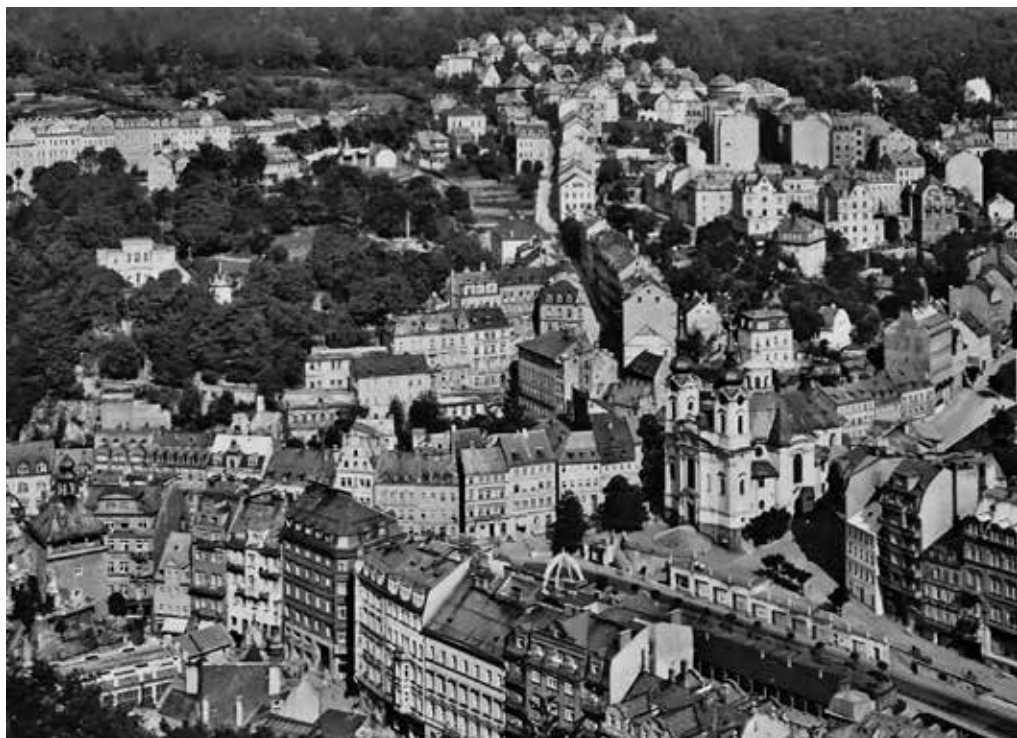
Jiří Klsák

Muzeum Karlovy Vary na základě smlouvy s investorem, kterým bylo Statutární město Karlovy Vary, uskutečnilo od konce března do listopadu 2019 v prostoru nástupního platů barokního kostela sv. Maří Magdalény v Karlových Varech předstihový archeologický výzkum. Bezprostředním důvodem bylo položení nové dlažby před vstupem do chrámu navrženého významným barokním architektem Kiliánem Ignácem Dientzenhoferem. Výzkum měl za úkol odhalit starší formy úpravy plochy původního hřbitova, kde se pohřbívalo od středověku až do roku 1784 a který potom sloužil jako pietní místo až do roku 1803, kdy byla snesena hřbitovní zeď a prostor se otevřel Kostelnímu náměstí.¹ Záměrem výzkumu bylo i odhalení starších zděných či jiných konstrukcí, jakož i potvrzení funkce hřbitova a způsobu pohřbívání. Pravidelných kontrolních dnů se účastnili pracovníci oddělení památkové péče Krajského úřadu Karlovarského kraje a Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Lokti.

Pro přípravu výzkumu byly využity náleзовá zpráva k archeologickým sondážím a archivní rešerše písemných a ikonografických pramenů, které předstihově zpracoval na objednávku Statutárního města Karlovy Vary ZIP o.p.s. – Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek, se sídlem v Plzni.²

Historie místa

Kostel sv. Maří Magdalény v Karlových Varech je poprvé zmiňován roku 1485.³ Z dochovaných vedut (Simon Cato 1625, F. Henricus 1647) víme, že šlo o zděnou jednodlnou stavbu s polygonálním půdorysem, zastřešenou sedlovou střechou. Nad lodí se zvedala

Obr. 1. Bývalé Kostelní náměstí v Karlových Varech na pohlednici po roce 1960, zdroj: archiv autora

Obr. 2. Situace u Vřídla kolem roku 1630, veduta Georga Hupschmana, zdroj: Muzeum K. Vary

santusníková vížka. Vstup byl v jižním průčelí lodi, později byl otevřen i v západní štítové stěně v hrázdné dvoupodlažní předsíni. Sakristie byla ukončena nízkou, bedněnou nástavbou, sedlově zastřešenou.⁴ V letech 1733–1737 byl kostel nahrazen z důvodu nedostatečné kapacity, ale i statických poruch kvalitní barokní novostavbou. Presbytář a sakristie byly vysvěceny již 8. září 1734.⁵

Po zboření hřbitovní zdi byl prostor před kostelem upraven jako pochozí v podobě terasy nad blízkým Vřídlem, jejíž plocha byla zatravněna a zadlážděny byly jen chodníčky. Současnou podobu získal prostor v osmdesátých letech 20. století, kdy byl pokryt jednolitou asfaltovou vrstvou. Při úpravě terasy a opěrné zdi za účelem rozšíření Vřidelní ulice v roce 1929 došlo k zajímavým nálezům. Literatura uvádí, že byly v terase odkryty rozsáhlé úseky základového zdiva původního gotického kostela, které bylo nutno částečně odstranit. Z větší části však byly základy, jejichž základová spára ležela 100 cm nad vozovkou, zabezpečeny a zůstaly zachovány v zemině kostelní terasy. Při těchto úpravách muselo být severozápadní nároží kostela zajištěno posazením na pilotový rošt.⁶

Archeologický výzkum

V rámci předstihového archeologického výzkumu byly naplánovány před kostelem sv. Maří Magdalény celkem tři sondy. Sondy I a II byly realizovány podle přichystaného harmonogramu, sonda III, umístěná původně u severozápadního nároží chrámu, byla po konzultaci s investorem, památkáři a s hydrogeologem RNDr. Tomášem Vylitou přesunuta. Důvodem byl nález zděné konstrukce původního gotického kostela mezi sondou I a sondou II, který upřesnil umístění této stavby vůči stávajícímu kostelu baroknímu. Nově vytyčená sonda III tak odkryla torzo středověkého zdiva, případně další zachované konstrukce jsou nedostupné pod nástupním oválným schodištěm před průčelím chrámu.

Sonda I byla situována před severovýchodní nároží kostela. Plánované rozměry byly 800 × 400 cm. Sonda byla pracovníě rozdělena na dva sektory, a to A o rozměrech 400 × 400 cm a B o rozměrech 340 × 400 cm. Sektory byly odděleny kontrolním blokem o šířce 60 cm. Výzkum byl zahájen v části A, o postupu prací v ploše B se rozhodovalo až následně.

Celé nástupní plató před kostelem a kolem oválného schodiště až po zábradlí a sestupná schodiště do Vřidelní ulice bylo pokryto pochozí asfaltovou vrstvou. Po jejím kompletním odstranění byla odhalena na většině plochy betonem prolitá hrubá vrstva směsi říčních oblázků, písku, stěpů neznačeného porcelánu a zlomků porcelánových forem svrchu zarovnaná cementovou stěrkou o celkové mocnosti 5 až 20 cm. Přímou u nároží byly zachyceny základy schodiště k bočnímu vstupu do kostela, sledovatelného na fotografiích z 1. poloviny 20. století. Situace zachytila i dlažbu ze žulových kostek, z většiny mimo zkoumanou parcelu, a žulové obrubníky. Mezi nimi byla doložena vápenná maltová vrstva, na vlastní předmětné parcele však stopy po osazení deskové či jiné dlažby ani předpokládaná dlažba samotná zachyceny nebyly. Po stržení betonem prolité desky se v sektoru A sondy I překvapivě poměrně mělce, prakticky hned pod hliněnou vyrovnávkou objevila vřidelní deska, s konkrercemi hrachovce a žulovými výchozy. Byla narušena recentními výkopy pro inženýrské sítě (elektrické vedení, hromosvod) a pravděpodobně i těžbou vřídlovcové materie. Ta prokazatelně od 13. století sloužila jako místní zdroj vápna coby vápenné složky malty a omítek středověkých staveb.⁷ Obdobná situace byla nalezena i v části B. Ze sektoru A sem pokračovala cca 100 cm široká obvodová kamenná hřbitovní zeď ve směru jih–sever, která se tu lomila směrem severozápadním k Vřidelní ulici. Její relikty se vyskytovaly v hloubce 50 cm. Co se týká interpretace, zde musíme poopravit tvrzení Antona Gnirse z roku 1929, že tehdejší ubourání terasy kvůli rozšíření Vřidelní ulice zachytilo v profilu zeď původního kostela, jednalo se o tuto zeď hřbitovní. Kamenná zeď byla nalezena v destrukci v rozsáhlém kořenovém systému zde rostoucího jirovce maďalu. Z inženýrských sítí se zde nacházely betonová roura trativodu a vodovodní potrubí. V porušené vřídlovcové desce byly sporadicky zachyceny i mělce uložené hroby v zapuštěném lůžku. Jednalo se o samostatně uloženou dětskou lebku (hrob 23/I B) a torza hrobů 22/I B a 24/I B v západním profilu výkopu. Sektor A přinesl

Obr. 3. Sonda I, sektor A, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

v místech při vnějším zdivu současného kostela velmi důležité zjištění o postupu stavitelů, kteří suterén a kamenné základy nového barokního chrámu uložili natěsně do vysekané vrátdlovcové desky. Pracovali pouze s 20 až 30 cm širokou rezervou, kterou pak při stavbě vyplnil předzáklad.

Sonda II měla být vytyčena na plató před kostelem tak, aby co nejvíce pokryla průběh předpokládaného zdiva původní středověké stavby. Plánovaná šířka sondy byla 200 cm, její délka pak měla být upřesněna dle terénní situace. V reálu umístění sondy reagovalo na nález náznaku zdiva v sondě I, sektoru B. Výsledkem bylo odhalení zděných konstrukcí zde neočekávaných.

Nakonec byla sonda II s ohledem na možnost zachytit ve zvoleném prostoru torzo původního kostela či obvodovou hřbitovní zeď vytyčena 500 cm západně od sondy I v šířce 200 cm a délce 700 cm, a to mezi oválným nástupním schodištěm současného kostela a zábradlím terasy nad Vřídelní ulicí, souběžně se sondou I. Pod vrstvou prolitou betonem se v hloubce 20 cm nacházela hliněná vrstva s četnými pohřby. V celé délce této sondy nebylo kopáno až na podloží, ale výzkum se zaměřil na zachycení hřbitovní zdi (sektor B u zábradlí) a na odhalení neznámé zdi u stávajícího schodiště. V sektoru B sondy II byly nalezeny dva pohřby v orientaci východ–západ, v poloze nad sebou (hrob 1/II B a 7/II B). Částečně porušené byly položením vodovodní trubky a pokračováním elektrického vedení, zčásti byly zalité v asfaltu. Kopáno bylo do hloubky 70 cm. V sektoru A sondy II byla objevena masivní kamenná zeď s místy použitými cihlami, jež se nacházela hned pod betonovou povrchovou úpravou terénu. V maltě byly zřetelné otisky po bednění, včetně stop po vertikálních zpevňovacích trámku. Dřevěné prvky degradovaly a v hlíně tak zůstaly nevyplněné dutiny. Stavební jáma pro toto zdivo prošla kolem etážově pohřbených nebožtíků. Na ploše 200 × 200 cm leželo celkem 13 jedinců v 6 etážích, z nichž některé jáma poškodila. Hroby byly označeny 2/II A až 6/II A a 8/II A až 15/II A v rozsahu 57 cm hloubky. Dno tohoto sektoru tvořil v hloubce 170 cm degradovaný vrátdlovec bez viditelné úpravy.

Sektor A sondy II byl protažen podél posledního schodu oválného nástupního schodiště na obě strany za účelem získání podrobnějších informací. Směrem severozápadním se nepravidelně vyskytovaly základy zdiva pod oválným schodištěm. V opačném

Obr. 4. Sonda I, sektor B, hřbitovní zeď, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

Obr. 5. Sonda II, sektor A, základ barokního schodiště, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

směru byla zachycena v pravém úhlu hrana směřující kolmo pod něj. Na základě analýzy malty⁸ a ikonografických pramenů bylo toto zdívo interpretováno jako torzo původního nástupního schodiště v průčelí nového kostela, používaného od roku 1736 až do poloviny 19. století. Kvůli mohutnosti plánovaného chrámu volil stavitel nejen bytelné základy kostela, ale i mocné základy přístupového schodiště.

Nově vytyčená sonda III

Prodloužená sonda II směrem jihovýchodním pak přinesla zásadní objev, který zcela změnil pohled na dosavadní výsledky výzkumu. Rozšíření tímto směrem bylo označeno jako sonda III. V tomto prostoru bylo nalezeno kamenné zdívo, kde kameny spojovala maltová směs s použitím vřídlovce coby její vápenné složky. Kromě hlubinného vřídlovce zde byl jako místní specifikum vzácně použit i hrachovec. Zdívo bylo jednoznačně interpretováno jakožto středověké. Po začištění jeho zachovaných základů se tyto daly bez pochybností podle ikonografie ztotožnit s gotickou sakristií, kterou Dientzenhoferovy plány zachytily na severní straně kostela. Dientzenhofer sice své návrhy na novostavbu promítl do půdorysu původního gotického kostela, avšak ani jeden z jeho plánů se nakonec nerealizoval zcela přesně, včetně vlastního umístění kostela. Proto nebylo možné dopředu odhadnout polohu zachovaného zdíva. A pochopitelně ani to, zda se vůbec něco ze starého kostela zachovalo.

Sakristie byla poměrně malá, o délce zdíva ve směru východ–západ 360 cm, uprostřed s náznakem vstupu o šířce 80 cm. Byla nalezena jeho severozápadní hrana, hrana severovýchodní byla tvořena ve výkopu v základech stěnou z osekáného vřídlovce. Terén tu byl při Dientzenhoferových úpravách výrazně snížen, takže se nepodařilo archeologicky zachytit ani podlahu vnitřního prostoru sakristie, ani náznak jejího východního zdíva. Západní část zdíva sakristie byla lokalizována, zčásti se však ztrácela pod oválným schodištěm. Přenesením rozměru nalezené sakristie se mohlo odvodit i měřítko Dientzenhoferových plánů a alespoň odhadnout osud dalších částí zdíva původního staršího kostela. Z tohoto důvodu bylo rozhodnuto neotevřít původně plánovanou sondu III u severozápadního nároží současného chrámu, ale plně se věnovat výzkumu sakristie a jejího okolí ve vztahu ke stavbě barokního kostela. Nově koncipovaná sonda III pojala

i území, kde se měly teoreticky nacházet zbytky části gotické lodi nebo presbytáře, které mohly zůstat ve volném prostoru mezi současným schodištěm a severní stěnou současné stavby. V těchto místech stály základy pravděpodobně přímo na vrídlovcové desce a při celkovém snižování terénu zcela zmizely. K výraznému narušení vrídlovcové desky, případně zbytků středověkého zdiva tu však mohlo dojít i později za neznámých okolností, o čemž mohou svědčit i zatím nevysvětlitelné bloky asfaltu. Naštěstí relativně neporušeným se ukázal prostor části severního zdiva sakristie, kam se nakonec soustředila závěrečná fáze výzkumu.

Rozšířený výkop sondy III před severní stěnou sakristie přinesl nejdříve nález dalších šesti pohřbů ve třech etážích, umístěných podél zdi a netypicky kladených částečně přes sebe na délku (hroby 16/III A až 21/III A). Pohřby respektovaly středověkou zeď, ale zasahovaly do hloubky pouhých 60 cm. Pod nimi se pak nacházela hlína promísená četnými relikty různě velkých, ale spíše menších vrídlovcových kamenů. Vnější strana severní zdi sakristie byla lícovaná a evidentně stavěná ve volném prostoru, nikoliv formou kladení kamenného základu do výkopu, přičemž její základová spára byla v hloubce 160 cm od současného terénu. Zatímco západní kamenné zdivo sakristie je zachováno a zasahuje zřejmě do stejné hloubky jako severní, východní zdivo se nejspíše zvedalo až nad v těchto místech zachovanou vrídlovcovou desku a při úpravách terénu pro nový kostel zcela zmizelo. Ve výkopu před severní lící je zřejmé, že zdivo zde bylo záměrně přikládáno k již existující vrídlovcové stěně, možná jen podle potřeby vertikalizované. Ze situace v sektoru A sondy II a této vrídlovcové stěny v západní části sondy III vyplývá, že výškové poměry vrídlovcové terasy tu nejsou výsledkem snížení terénu pro stavbu kostela nebo získání prostoru pro pohřbívání nebožtíků. Je to indicie pro tvrzení, že stavba kostela i založení hřbitova využily terénních nerovností vrídlovcové terasy, které byly s největší pravděpodobností způsobeny těžbou vrídlovce v předchozích desetiletích až staletích. Jeho dobývání, právě někde v prostoru pozdějšího centra Karlových Varů, je druhotně archeologicky doloženo v maltových směsích zdiva řady staveb v okolí již z první poloviny 13. století, například v nedalekých kostelech sv. Linharta a sv. Mikuláše a na hradě v Lokti.⁹

Obr. 6. Sonda III, základ sakristie s pohřby, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

↑ Obr. 7. Sonda III, jižní líc sakristie, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

→ Obr. 8. Sonda III, torzo základu sakristie, celkový pohled, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

↑ Obr. 9. Sonda III, vřídlovec v základech sakristie, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

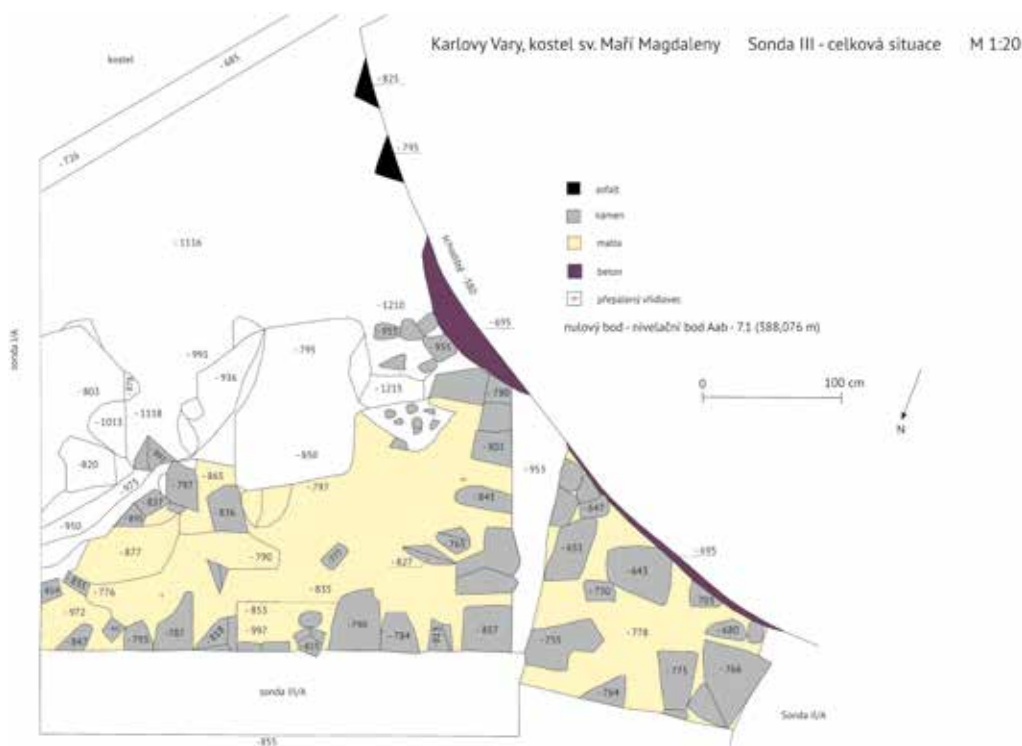

← Obr. 10. Sonda III, stěna ve vřídlovcovém lomu, zdroj: Muzeum K. Vary, foto: Jan Tajer, 2019

Celkové vyhodnocení archeologického výzkumu

Archeologický výzkum nedoložil žádné starší použití dlažby na místě starého hřbitova poté, co se tento prostor stal pochozím a přístupovým k severnímu hlavnímu vstupu do nově vzniklého barokního kostela. Hřbitov sloužil k pohřbívání až do roku 1784 a dalších bezmála 20 let je doložena jeho pieta, i když už se pohřbívalo u kostela ondřejského. Nelze jednoznačně rozhodnout, zda starší fáze nástupního schodiště v hlavním průčelí chrámu vznikla už s vlastní stavbou Dientzenhoferovou, nebo s pozdějšími stavebními proměnami prostoru (zrušením hřbitova, zbouráním hřbitovní zdi a dalšími zásahy). S jistotou byl při budování stavební jámy pro novou stavbu kostela terén celkově snížen, pravděpodobně i zčásti zarovnan. Při poslední úpravě byla terasa pokryta asfaltem, na nějž v okolí navazovala kamenná dlažba, limitovaná kamennými obrubníky. Pod asfaltem se nacházela betonem prolitá vrstva odpadového materiálu, na povrchu pokrytá cementovou stěrkou, mocnou 5 až 20 cm, která rovněž sama o sobě mohla dobově posloužit jako povrchová úprava. Pod ní se již nacházela hlíněná vrstva, která nepříliš hluboko pod povrchem skrývala kostrové pohřby.

Co se týká konstrukcí, bylo nalezeno torzo kamenné hřbitovní zdi spíše už renesančního charakteru, smíšené zdivo základu staršího nástupního schodiště ke kostelu, ale především torzo kamenného zdiva části sakristie původní gotické stavby, kdy byl v maltě viditelně použit vrátdlovec, charakteristický pro stavební činnost tohoto období. Objevy kamenných konstrukcí doprovázely nálezy kosterních pozůstatků původních obyvatel Karlových Varů, zde pohřbívaných doložitelně v letech 1485 až 1784. Poměrně pozdní písemná zmínka o existenci zdejšího kostela souvisí pravděpodobně s pozdějším přenesením duchovní správy od kostela sv. Linharta v dnešních karlovarských lázeňských lesích, kde se ještě v 15. století, jak zde ukázal archeologický výzkum v devadesátých letech 20. století, běžně pohřbívalo.¹⁰ Charakter nálezů nejstarší keramiky z okolí kostela sv. Maří Magdalény odpovídal až vrcholnému středověku, tedy době jeho pravděpodobného založení v průběhu 15. století.¹¹ Zásadním zjištěním bylo využití části středověkého

Obr. 11. Sonda III, celková situace, vlevo sakristie, vpravo základ schodiště, zdroj: Muzeum K. Vary, kresba: Jan Tajer, 2019

lomu na vřídlovec k založení původního gotického kostela, stejně jako ukládání nebožtíků v etážích nad sebou do těžbou narušeného terénu vřídlovcové terasy. Z recentních situací lze zmínit též pozůstatky inženýrských sítí, dnes již většinou nefunkčních.

Po provedení archeologického výzkumu byla též diskutována míra prezentace odhalených skutečností v souvislosti s konečnou úpravou povrchu severního předpolí kostela. Nakonec byly místo původně plánovaných žulových dlaždic použity autentické dlažební kostky z okolí kostela. Zároveň bylo rozhodnuto, že nalezeným archeologickým situacím se dostane pozornosti formou informační tabule.

- 1 ZEMAN, Lubomír, *Karlovy Vary. Architektura baroka a klasicismu*, Karlovy Vary 2006, s. 26.
- 2 POSTRÁNECKÁ, Kateřina, *Karlovy Vary, ppč. 2 a 91/2, kostel sv. Maří Magdalény – nástupní plató. Zjišťovací archeologický výzkum. Nálezová zpráva o zjišťovacím archeologickém výzkumu*. ZIP o.p.s. – Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek, Plzeň 2014 (nepublikovaná práce); KRČEK, Jakub, *Karlovy Vary. Nástupní plató a ulička u kostela sv. Maří Magdalény (p. p. č. 2 a 91/2). Archivní rešerše písemných a ikonografických pramenů*, ZIP o.p.s. – Západočeský institut pro ochranu a dokumentaci památek, Plzeň 2014 (nepublikovaná práce).
- 3 GNIRS, Anton, *Topographie der historischen und kunstgeschichtlichen Denkmale in dem Bezirke Karlsbad*, München 1996, s. 51.
- 4 ZEMAN, L., *Karlovy Vary*, s. 14.
- 5 KRČEK, J., *Karlovy Vary*, s. 12.
- 6 GNIRS, A., *Topographie*, s. 51.
- 7 ZEMAN, Lubomír – KLSÁK, Jiří – TAJER, Jan, Vřídlovec jako specifický stavební materiál, in: *Dějiny staveb*, Plzeň 2013, s. 243–251.
- 8 Poděkování patří Mgr. Lubomíru Zemanovi.
- 9 ZEMAN, L. – KLSÁK, J. – TAJER, J., Vřídlovec, s. 243–251.
- 10 KLSÁK, Jiří, Nové archeologické objevy Karlovarského muzea v roce 1992, in: *Historický seminář Karla Nejdla*, Karlovy Vary 1993, sv. 2, s. 15–18; KLSÁK, Jiří – HEREIT, Petr, Votivní předměty od sv. Linharta, in: *Historický sborník Karlovarska*, Karlovy Vary 1994, sv. 2, s. 31–45.
- 11 TAJER, Jan – KLSÁK, Jiří – KOLEJÁKOVÁ, Klára, *Výzkum nástupního plátů kostela sv. Maří Magdalény. Nálezová zpráva z archeologického výzkumu*, Karlovy Vary 2020 (nepublikovaná práce).

Opálka: tvrz – zámek – hrad?

Na okraj historických kořenů kastelologické terminologie

Marie Malivánková Wasková

V nedávné době upozornil vynikající znalec historické architektury Jan Anderle v rámci revize stavebněhistorického průzkumu panského sídla Opálka (okr. Klatovy) na dosavadní mylné zařazení této stavební památky mezi „pouhé“ tvrze. Na základě výčtu znaků charakteristických pro sídla elit – centra správy pozemkového příslušenství označovaná vzhledem k rozvinutým fortifikačním i symbolickým funkcím jakožto hrady – ji přeřadil do této vyšší kategorie, byť i jen těsně nad hranici.¹ Jak si povšiml J. Anderle, mezi tvrze zařadil Opálku koryfej české historiografie panských sídel August Sedláček (a po něm tuto kategorizaci převzala veškerá mladší literatura),² zatímco nestor české kastelologie František Alexander Heber objekt nazval *hradem*.³ Historické prameny nazývají Opálku *zámkem*, kterýžto termín byl ovšem pro období 15. a 16. století ekvivalentem slova *hrad*. Poprvé bylo sousloví „zámek Opálka“ užito v zápisu z roku 1544, pak následuje řada dalších.⁴ Před tímto datem místní šlechtickou rezidenci avizuje pouze predikát z Opálky (pomineme-li termín „statek Opálka“ z roku 1540, vztahující se ovšem na zboží jako takové).⁵ Predikát se objevuje poprvé v roce 1392 a dokládá tak vznik feudálního sídla, kladený mezi roky 1379–1392.⁶ Podle Anderleho stavebněhistorického rozboru přitom již v těchto počátcích vzniklo hradní jádro tvořené donjonem (tj. ústřední obytnou věží).⁷

Aniž bych si chtěla jakýmkoli způsobem přivlastnit Anderleho postřeh – nemám ostatně dostatečné vzdělání v dějinách architektury, natož kastelologii –, zaujaly mne tyto terminologické nuance a navedly k myšlence prohlédnout si pojmenování feudálních